

Κοινωνική δικαιοσύνη και εκπαιδευτική πολιτική στον ελληνικό χώρο (1922-1932)

Γιώργος Κρητικός (Επίκουρος καθηγητής, τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο).

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη αφορά την επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης μέσα από την εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα κατά την δεκαετία 1922-1932. Διερευνάται αφενός το εάν οι ελληνικές κυβερνήσεις έκαναν παροχές που αποσκοπούσαν στην ένταξη των κοινωνικά και οικονομικά αδύναμων μαθητές – γηγενείς και πρόσφυγες του 1922 - και αφετέρου πως οι κυβερνώντες χρησιμοποιούσαν την εκπαίδευση για την ένταξη στην αγορά εργασίας. Επιπλέον, εξετάζεται κατά πόσο η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας μόνο στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ή η επέκταση της τεχνικής και αγροτικών σχολείων δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια κοινωνική κινητικότητα μέσω της εκπαίδευσης ή αναπαρήγαγαν τις υφιστάμενες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες στην ελληνική κοινωνία

Abstract

This study is concerned with the achievement of social justice through educational policy in Greece during the period 1922-1932. It investigates if the governments made provisions for the integration of the weakest links -natives and refugees of 1922 – of the Greek society and how the policy-makers used education to integrate in the labour market. It also examines whether limiting the Greek vernacular to primary schooling and the proliferation of technical and agricultural education created the prerequisites for upward mobility through education or reproduced the existing social and financial inequalities in Greek society.

Στην υπό εξέταση περίοδο θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι στον ελληνικό χώρο η ανάγκη για κοινωνική δικαιοσύνη και κρατικές παροχές καθίσταται το λιγότερο επιτακτική. Είναι μια εποχή κατά την οποία μια φτώχη και καθημαγμένη από συνεχείς πολέμους Ελλάδα των 5 εκατομμυρίων καλείται να εντάξει το 1.221.489 των επιζησάντων προσφύγων,¹ χωρίς να διαρρήξει τις πολιτικές και κοινωνικές δομές της. Η εικόνα της ανέχειας συμπληρώνεται από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, καθώς και από το Σύμφωνο ελληνοτουρκικής φιλίας του 1930 που διέγραψε κάθε αξίωση για τις περιουσίες των προσφύγων στη Μικρά Ασία.

¹ Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1930, σ. 31.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, η υπό εξέταση χρονική περίοδος παρουσιάζει για τον σύγχρονο ερευνητή τεράστιες δυσκολίες, καθώς χαρακτηρίζεται από όρους καθολικούς - όπως η Μικρασιατική καταστροφή ή η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η παγκόσμια οικονομική κρίση. Όροι όμως, οι οποίοι αποτελούν γενικεύσεις που 'θολώνουν' το φακό της, καθώς εκείνος κινείται σε περιόδους που προβάλλονται ως ορόσημα για την εξέλιξη του ιστορικού χωρόχρονου και ιδιαίτερα για το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα. Σήμερα, η χρονική απόσταση που μεσολαβεί από την εποχή εκείνη επιτρέπει στον ερευνητή την κριτική προσέγγιση και την αποτίμηση των αποτελεσμάτων εκείνων των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών στην εκπαίδευση, χωρίς να παλινωδεί ανάμεσα στην σχηματοποίηση καταστάσεων ή τον εξωραϊσμό προσώπων. Δεν είναι τυχαίο ότι σχετικά με τα μεταρρυθμιστικά μέτρα του 1929 «η μόνη σοβαρή επίκριση από την πλευρά του «προοδευτικού» χώρου διατυπώθηκε από τον Δημήτρη Γληνό».² Δηλαδή προσωποποιήθηκε από έναν εκπαιδευτικό του οποίου η προσέγγιση στην εκπαίδευση ταυτίστηκε πρωτίστως με την πολιτική ερμηνεία της και έγινε ο αποδιοπομπαίος τράγος σε εποχές που στερούνταν ένα νηφάλιο και δημοκρατικό περιβάλλον, ώστε να είναι ανεκτή η επιστημονική κριτική του εκπαιδευτικού ή και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου στην Ελλάδα. Η παρούσα έρευνα θα επιχειρήσει μέσω πρωτογενών πηγών και στατιστικών στοιχείων, να συλλάβει τις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού χώρου και να διατυπώσει αξιολογικές κρίσεις για την συμβολή του σχολικού συστήματος στην επίτευξη δικαιοσύνης στον κοινωνικό χώρο.

Η μελέτη αυτή αντιλαμβάνεται με ένα διττό τρόπο την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης: αφενός, θεωρεί ότι η έννοια κοινωνική δικαιοσύνη επιτάσσει τη παροχή περισσότερων δυνατοτήτων για τη στήριξη, την εκπαίδευση και την διεύρυνση του ανθρώπινου - κοινωνικού και πολιτισμικού - κεφαλαίου, σύμφωνα με την οπτική του Bourdieu. Αφετέρου, η έρευνα αυτή δεν λησμονεί ότι ένα φιλελεύθερο καθεστώς ταυτίζει την παιδεία με την εκπαίδευση και προσμετρά την αποδοτικότητα της σε συνάρτηση πάντοτε με τους νόμους της αγοράς ή τα επίπεδα απασχόλησης των αποφοίτων. Μέσα από αυτό το πρίσμα, η έρευνα αυτή θα εξετάσει την παρεχόμενη εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση ως μοχλό ρύθμισης της αγοράς εργασίας στην υπό εξέταση εποχή.

---

² Αλ. Δημαράς, Υπουργείο Παιδείας, στο Κ. Σβολόπουλος, *Κ.Β. Γόντικας, 1870-1937: Θεσμικές αλλαγές κατά τον Μεσοπόλεμο*, (Αθήνα, 2003), σ. 87

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη προκρίνει δύο τομείς έρευνας, βάσει δύο μεγάλων προβλημάτων τα οποία καλείται να επιλύσει η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου ώστε να επιτευχθεί κάποιος βαθμός κοινωνικής δικαιοσύνης: πρώτον, την παροχή υποδομών για την ένταξη όλων των μαθητών – γηγενών και προσφύγων – στο σχολικό σύστημα, ώστε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα του αναλφαβητισμού και της ένταξης των χιλιάδων νέων μαθητών που εισρέουν από τη Μικρά Ασία. Δεύτερον, το ζήτημα της δημιουργίας ανοιχτών διόδων κοινωνικής κινητικότητας μέσω της εκπαίδευσης και κατά συνέπεια στο επίπεδο μόρφωσης που θεωρείται προαπαιτούμενο για την απορρόφησή τους στην εγχώρια αγορά εργασίας.

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα επίπεδα του αναλφαβητισμού ήταν δυσθεώρητα πριν αλλά και μετά την έλευση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων το 1922. Κατά συνέπεια ένα πρόβλημα του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν η ανάγκη δημιουργίας καλύτερων προϋποθέσεων πρόσβασης σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, όχι μόνο για τους γηγενείς, αλλά και για τους πρόσφυγες που είχαν εισρεύσει στην Ελλάδα μετά την εκδίωξή τους από τη Μικρά Ασία και φυσικά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης που προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή τους με το μουσουλμανικό στοιχείο της Ελλάδας. Δεν ήταν όμως μόνο η ανέχεια της συντριπτικής πλειοψηφίας του προσφυγικού πληθυσμού που δημιουργούσε τεράστιες πιέσεις στον κοινωνικό και εκπαιδευτικό ιστό της χώρας.

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν στις κοινωνικές και οικονομικές δομές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας επέτρεψαν στο ελληνορθόδοξο *millet* να αρθρώσει - μέχρι τουλάχιστον την αυταρχική διακυβέρνηση του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίντ και τις μετέπειτα διώξεις των Νεότουρκων - ένα πλήρες δίκτυο σχολείων και εκκλησιών σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία περίπου 1.633 σχολείων με 165.381 μαθητές σε όλη σχεδόν την επικράτεια της Μικράς Ασίας κατά την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων. Στη συγκεκριμένη πηγή δεν περιλαμβάνονται τα σχολεία της Θράκης καθώς και αυτά του Βιλαετιού των Αδάνων. Είναι βέβαιο ότι ο αριθμός των σχολείων ξεπερνούσε τις 2.000 αν κανείς περιλάμβανε τα σχολεία από το συγκεκριμένο Βιλαέτι, καθώς και αυτά της Κωνσταντινούπολης και της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής. Αντίστοιχες πληροφορίες μας παρέχει ο Eliot Mears, όταν υπογραμμίζει ότι λίγο πριν τον Πρώτο

Παγκόσμιο πόλεμο υπήρχαν 700 ελληνικά σχολεία σε Κωνσταντινούπολη και Θράκη, καθώς και 1.400 στην Μικρά Ασία.³

Κατά συνέπεια οι πρόσφυγες που είχαν κοινωνικοποιηθεί σε ένα τέτοιο σχολικό σύστημα, αντιμετώπισαν τεράστιες δυσκολίες στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν τις εκπαιδευτικές τους ανάγκες στην Ελλάδα. Αντιπροσωπευτικές της απόγνωσής τους ήταν οι φωνές των προσφύγων κοινοβουλευτικών. Ο πρόσφυγας βουλευτής Λ. Ιασονίδης μετέφερε την αδιέξοδη κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι συμπατριώτες του, λέγοντας ότι ξεσπούν αν τους μιλούσε κανείς για το θέμα αυτό: «Τι θα κάμωμεν τα παιδιά μας; Σχολεία δεν υπάρχουν. Άνθρωποι οι οποίοι είχαν στα χωριά τους τουλάχιστον ημιγυμνάσιον, ήλθον εις την Ελλάδα και δεν έχουν ούτε μονοτάξιον μικτόν δημοτικόν σχολείον».⁴

Έτσι η ανάγκη κατασκευής σχολικών κτιρίων ήταν επιτακτική σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Ενδεικτικές είναι οι αναφορές επιθεωρητών εκπαιδύσεως στην βόρεια Ελλάδα. Ανέφεραν ότι στην Καβάλα για 8 δημοτικά σχολεία, υπήρχαν μόνον 5 κτίρια, με αποτέλεσμα οι μαθητές να είναι στοιβαγμένοι σε τάξεις 80-120 παιδιών, ενώ στα 1926 ο προσφυγικός τύπος έγραφε ότι 1.500 παιδιά περιφέρονταν στους δρόμους της πόλης εκτεθειμένα σε ποικίλους κινδύνους.⁵

Μάλιστα στα 1929 ο βουλευτής Γεώργιος Τηλικίδης προβαίνει στην τραγική διαπίστωση ότι σύμφωνα με στατιστικές «τα παιδιά εκείνα τα οποία σήμερα είναι έξω του σχολείου [...] ανέρχονται εις 200.000».⁶ Την ίδια χρονιά, η κυβερνητική παράταξη υπογράμμιζε μέσα στο κοινοβούλιο την δυσκολία κάλυψης των αναγκών τονίζοντας ότι «εάν αποφασίσουμε να εφαρμόσουμε ένα σύστημα υποχρεωτικής εκπαίδευσης μέσα σε πέντε χρόνια, θα χρειαστούμε μια αύξηση των δαπανών κατά 200.000.000 δραχμές μόνον για τα σχολικά κτίρια».⁷ Για να κατανοηθούν τα πραγματικά μεγέθη και η δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το ποσόν αυτό αναλογούσε στο 80% του προϋπολογισμού του Υπουργείου Εξωτερικών, ενώ ήταν διπλάσιο του προϋπολογισμού του Υπουργείου

³ E.G. Mears, *Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation, 1908-1923* (New York, 1924), p. 84.

⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 67^η Συνεδρίαση, 27 Ιουνίου 1924, 510.

⁵ *Προσφυγική Φωνή*, αρ. 238 (Κυριακή 9 Μαΐου 1926), 1 (Γράμμα του πρώην Υπουργού Παιδείας Γ. Χατζηκυριακού).

⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής – Περίοδος Β' - Σύνοδος Έκτακτος*, 1^η Συνεδρίαση, 2 Ιουλίου 1929, σ. 19.

⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής. Περίοδος Β' - Σύνοδος Έκτακτος*, 1^η Συνεδρίαση, 1-2 Ιουλίου 1929, 19-20.

Εθνικής Οικονομίας και λίγο υψηλότερος αυτού του Υπουργείου Δικαιοσύνης στα 1928.⁸

Ωστόσο, για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα η κυβέρνηση Βενιζέλου προέβη σε μια ενέργεια που ίσως αποτελεί ξεχωριστή πρωτοτυπία για την εποχή της. Υπέγραψε στις 4 Ιουνίου 1930 συμβόλαιο με μια Σουηδική εταιρία (*Aktiebolager Kreuger & Toll*) με σκοπό την λήψη δανείου 1.000.000 λιρών Αγγλίας αποκλειστικά και μόνο για την κατασκευή σχολικών κτιρίων.⁹ Η κυβέρνηση Βενιζέλου περηφανευόταν ότι ένα από τα σημαντικότερα έργα της ήταν η κατασκευή 3.167 σχολικών κτιρίων μέσα σε μια περίοδο 4 μόλις ετών (1928-1932). Αυτό το εγχείρημα αξίζει να συγκριθεί με τον αριθμό των 1.474 κτιρίων που είχαν κατασκευασθεί σε διάρκεια ενός αιώνα από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους (1830-1928). Ωστόσο η πραγματικότητα έδειχνε ότι όταν εξαντλήθηκε το δάνειο «άφηκε τα μεν 145 διδακτήρια [που σημειωτέον είχαν κατασκευαστεί κατά την περίοδο 1930-1931], τα οποία δια χρημάτων του είχαν ανεγερθή, χρίζοντα συμπληρώσεων, 1200 άλλα κτίρια ημιτελή και πλείστα σχολεία άνευ ιδίων ικανοποιητικών διδακτηρίων».¹⁰

Ακόμη όμως και τα κίνητρά της προσπάθειας κατασκευής σχολικών αιθουσών δεν αφορούσαν αποκλειστικά την δόμηση ενός κράτους πρόνοιας μέσω της εκπαίδευσης. Η ένταξη των μαθητών στο σύστημα υποχρεωτικής εκπαίδευσης θα πρέπει να αξιολογηθεί μέσα από τη συγκυρία που δημιουργούσε η έλευση εκατοντάδων χιλιάδων ξενόφωνων μαθητών που μαζί με τις οικογένειές τους ανταλλάχθηκαν ως χριστιανοί ορθόδοξοι και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, αλλά δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα. Η ανάγκη ‘ελληνοποίησής’ τους μέσω της εκπαίδευσης εμφανίζεται επιτακτική σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Μέσω της διδασκαλίας της δημοτικής στην στοιχειώδη εκπαίδευση αποπειράται να εντάξει στον εθνικό κορμό τους ξενόγλωσσους πληθυσμούς – γηγενείς και πρόσφυγες - και μαζί με αυτούς να εντάξει στον εθνικό κορμό τις περιφέρειες του ελληνικού κράτους που χαρακτηρίζονταν από ετερογλωσσία ή πολυγλωσσία.¹¹

⁸ Επεξεργασία στοιχείων προϋπολογισμού του έτους 1928 που παρατίθενται στο League of Nations, *Financial situation of Greece, Fourth quarterly report of the Greek Ministry of Finance*, C.585.1928.II [A], 3 December 1928, σ. 46.

⁹ M. Dritsas, “Swedish Capital in Greece and Entrepreneurial Strategies in Greece during the Interwar Period”, in *Scandinavian Economic History Review*, vol. XLIV, No. 1, 1996, 3-22.

¹⁰ Χρ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, ΟΕΣΒ, (Αθήνα, 1942), σ. 496-497, στο Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι: Άγριοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, (Αθήνα 1992), σ. 64.

¹¹ G. Kritikos, ‘The proliferation of agricultural schools: a practical education in Greece (1922-1932)’ υπό έκδοση στο *Agricultural History*, Summer 2007, Vol. 81, No. 3, G. Kritikos, ‘Primary teaching in a non-standard language as a tool of social and national integration: the case of Greek vernacular (1923

Αντίστοιχα εθνικά κριτήρια θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει και στην κοινωνική πολιτική που εφαρμόστηκε ειδικά για τους πρόσφυγες κοινωνούς της εκπαίδευσης. Για παράδειγμα, στους πρόσφυγες φοιτητές - και όχι στους γηγενείς - δόθηκε δωρεάν εγγραφή στο πανεπιστήμιο, δωρεάν συγγράμματα, κλπ. Πιο συγκεκριμένα, δόθηκε δωρεάν σίτιση σε 600-700 πρόσφυγες φοιτητές στο πανεπιστήμιο της Αθήνας, των οποίων οι γονείς δεν έμεναν στην ίδια πόλη, ή εναλλακτικά τους δίνονταν 500 δραχμές ως επίδομα.¹² Επίσης το ελληνικό κράτος θέτει ως προτεραιότητα την παροχή συντάξεων σε όσους υπηρέτησαν στα σχολεία της Μ. Ασίας, στις χήρες ή σε μέλη των οικογενειών τους. Μάλιστα η κυβέρνηση εξέδωσε σχετική εγκύκλιο και όρισε το τέλος του 1928 ως προθεσμία για την υποβολή όλων των νόμιμων δικαιολογητικών, για όσους μπορούσαν να αποδείξουν την θητεία τους σε αντίστοιχα σχολεία της Μικράς Ασίας.¹³ Όπως αναγράφεται στην αλληλογραφία του Υπουργείου Εξωτερικών με το Ελληνικό Προξενείο της Κωνσταντινούπολης «το Ελληνικό κράτος απέτυχε να αποζημιώσει τους Έλληνες για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν στην Μικρά Ασία, αλλά ικανοποίησε τα αιτήματα των Ελλήνων εκπαιδευτικών που είχαν υπηρετήσει τον σκλαβωμένο Ελληνισμό για πολλά χρόνια».¹⁴

Η εθνική προτεραιότητα είναι εμφανής ακόμη και στην πολιτική επέκτασης των νηπιαγωγείων, τα οποία ο κοινοβουλευτικός Α. Παπάς χαρακτήριζε ως «ένα θεσμό, ίσως τον πιο δημοκρατικό από όλους». Στην ομιλία του υπογραμμίζει ότι ουδόλως είχε ληφθεί υπόψη η κοινωνική διάστασή τους, τονίζοντας:

«Θα ήταν ευχής έργον τα νηπιαγωγεία να μπορέσουν να υπάρχουν παντού, προ πάντων εκεί όπου βρίσκονται εργατικές τάξεις και στους συνοικισμούς. Είναι τώρα στα μέρη όπου δεν υπάρχουν ελληνόφωνες και είναι φυσικό να βρίσκονται εκεί αφού υπάρχει απόλυτη ανάγκη τα παιδιά από πολύ μικρά να μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα. Αλλά είναι επίσης απαραίτητα τα νηπιαγωγεία στους συνοικισμούς όπου τα παιδιά τρέχουν στους δρόμους».¹⁵

-1929) στο Alexandra Georgakopoulou and Michael Silk (eds.), *Standard Languages and Language Standards: Greek Past and Present*, (London, 2009), Γ. Κρητικός, *Έθνος και Χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της Ευρώπης* (Αθήνα, 2008), σ. 275-276.

¹² Χρ. Θεοδωρίδης, *Πρόσφυγες Φοιτηταί και Σπουδασταί μετά την Μικρασιατική Καταστροφή*, (Αθήνα, 1974), σ. 23-25.

¹³ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Ι.Α.Υ.Ε.), Φάκελος Β/33, Αριθμός πρωτοκόλλου 31371, 29 Οκτωβρίου 1929, σ. 1, Οδηγία του Υπουργείου Παιδείας υπογεγραμμένη από τον διευθυντή του αρμόδιου υπουργικού γραφείου (Ε. Κακούρος).

¹⁴ Ι.Α.Υ.Ε., (Αλληλογραφία του Ελληνικού Προξενείου στην Κωνσταντινούπολη με το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών), Φάκελος 61.5, Β/33, Αριθμός πρωτοκόλλου 11643, 15 Οκτωβρίου 1929, σ. 2.

Με την ίδια λογική, ο Υπουργός Παιδείας Κωνσταντίνος Γόντικας ευχόταν στην εισηγητική του έκθεση την επέκταση του θεσμού των νηπιαγωγείων σε όλες τις εργατικές συνοικίες, ώστε τα παιδιά να απασχολούνται όταν οι μητέρες τους έλειπαν στη δουλειά. Παραδέχεται δε ότι μέχρι τότε λειτουργούσαν μόνο σε εκείνες τις γεωγραφικές περιοχές, όπου κατοικούσε η πλειοψηφία των ξενόφωνων πληθυσμών και κατά συνέπεια υπήρχε η ανάγκη εκμάθησης της ελληνικής, ώστε τα παιδιά αυτών των οικογενειών να προετοιμαστούν γλωσσικά για να παρακολουθήσουν την υποχρεωτική εκπαίδευση.¹⁶

Ταυτόχρονα, το ελληνικό κράτος επιχειρούσε με τη διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση να αφομοιώσει στον εθνικό του κορμό όλες τις γλωσσικές περιφέρειες των ξενόγλωσσων γηγενών πληθυσμών του.¹⁷

Πέρα όμως από τα προβλήματα που δημιουργούσε η έλλειψη υποδομών και κτιρίων στην εκπαίδευση, προσκόμματα για την δημιουργία ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση έθεταν τα ίδια τα χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Με άλλα λόγια, ο ακραίος φερεγγισμός στη διδασκαλία που δημιουργούσε τόσο το κλασικής παιδείας και προσανατολισμού εβδομαδιαίο σχολικό πρόγραμμα, καθώς το γλωσσικό μέσο που χρησιμοποιούνταν για την διδασκαλία - δηλαδή η καθαρεύουσα - δημιουργούσαν τεράστια προσκόμματα στην πλειοψηφία των μαθητών που επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το πρόβλημα ήταν εντονότατο ιδιαίτερα στα για τα παιδιά που στερούνταν της απαιτούμενης οικογενειακής ή οικονομικής σταθερότητας. Ανάμεσα στις τάξεις αυτών των μη προνομιούχων μαθητών θα έλεγε κανείς ότι συναντούσε την συντριπτική πλειοψηφία των ανηλίκων – γηγενών και προσφύγων - κατά την υπό εξέταση εποχή.

Επίσης, θα πρέπει να μην λησμονηθεί ότι τα Αρχαία Ελληνικά παρέμεναν – όπως και σε προηγούμενα ωρολόγια προγράμματα - ιδιαίτερα ενισχυμένα στη σχολική ύλη του 1931. Σε σχέση δε προς τα υπόλοιπα μαθήματα, κατελάμβαναν την

¹⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής. Περίοδος Β'* – Σύνοδος 'Εκτακτος, 1η Συνεδρίαση, 1-2 Ιουλίου 1929, σ. 13.

¹⁶ Κ. Σιφναίος, *Πανδέκται Νέων Νόμων και Διαταγμάτων* [5^{ος} τόμος, Έτος 1931, Νόμος 4397 της 16/24 Αυγούστου 1929, Εισηγητική έκθεση και νομοσχέδιο που υποβλήθηκε από τον Υπουργό Κ. Β. Γόντικα στο κοινοβούλιο στις 2 Απριλίου 1929, σ. 1889.

¹⁷ Γ. Κρητικός, 'Ένταξη και σταθερότητα στον ελληνικό χώρο μέσω της εκπαίδευσης (1922-1932)', στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών "Ελευθέριος Βενιζέλος"- Χανιά, Πρακτικά Συνεδρίου: *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου* (Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου, 2004 (Αθήνα, 2007), σ. 353-374, G. Kritikos, 'The nationalism of Greek language: the two faces of Janus in the early twentieth century' στο *Balkan Studies*, summer 2008.

πρώτη θέση στην κλίμακα ωρών διδασκαλίας.¹⁸ Επιπλέον, η καθαρεύουσα συνέχιζε να είναι η γλώσσα διδασκαλίας, όχι μόνο σε όλη τη δευτεροβάθμια, ή την ανώτατη εκπαίδευση, αλλά και στις δύο τελευταίες τάξεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης όπου διδασκόταν παράλληλα με τη δημοτική. Ταυτόχρονα συνέχιζε να αποτελεί την επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους, του Τύπου και της εκκλησίας – με άλλα λόγια των κέντρων και των μηχανισμών εξουσίας στο ελληνικό κράτος. Όπως παρατηρεί ο Αλέξης Δημαράς, «το 1931, πάντως, ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός εμφανίζεται σαφώς πιο φιλελεύθερος από τον κρατικό μηχανισμό».¹⁹

Κατά συνέπεια, όσο και αν τα ακόλουθα στατιστικά στοιχεία καταγράφουν σημαντική πρόοδο στη μάχη κατά του αναλφαβητισμού μέσα στη δεκαετία του 1920,

Ποσοστό αναλφάβητου πληθυσμού (Στατιστικές όλων των ηλικιών)²⁰		
Έτος	Άνδρες	Γυναίκες
1907	50.20%	82.55%
1920	43.81%	72.62%
1928	36.23%	64.04%

η διδασκαλία αποκλειστικά στην καθαρεύουσα σε δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση καθιστούσε τα ποσοστά των εγγραμμάτων – με την έννοια εκείνων που είχαν πρόσβαση στη γλώσσα των εφημερίδων, της εκκλησίας του κράτους - ανάλογο του 1834. Τότε δηλαδή που θεσπίστηκε η υποχρεωτική εκπαίδευση και τα ποσοστά αναλφαβητισμού άγγιζαν το 90% του συνολικού πληθυσμού.

Τα ποσοστά αναλφαβητισμού παρέμειναν υψηλά έως και το Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Μάλιστα, ενώ η πρωτοβάθμια εκπαίδευση δεν είχε διεισδύσει και επεκταθεί σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, οι αριθμοί των φοιτούντων στην δευτεροβάθμια κατέγραφαν μια υπερεκπαίδευση.²¹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ένα καίριο πρόβλημα για τις ελληνικές κυβερνήσεις αυτής της περιόδου ήταν η ύπαρξη πολλών ανέργων αποφοίτων της μέσης γενικής εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τις απόψεις πολλών κοινοβουλευτικών, αυτοί οι «θεσιθήμες» επιβάρυναν τον κοινωνικό και οικονομικό ιστό της χώρας, αναζητώντας

¹⁸ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας 1895-1967*, τόμος Β', Άρθρον 9 του Νόμου 4373 της 13 Αυγούστου 1929 «περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαιδευσεως», (Αθήνα, 1990), σ. 175.

¹⁹ Α. Δημαράς, 'Αστικός φιλελευθερισμός και εκπαιδευτικά προγράμματα', στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, (Ηράκλειο, 1988), σ. 31.

²⁰ *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, (Αθήνα, 1933), σ. 418.

²¹ Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή – Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, (Αθήνα, 1987), σ. 425.

τον διορισμό τους στον δημόσιο τομέα,²² ή σε άλλες υπαλληλικές θέσεις στον τριτογενή τομέα παραγωγής.²³

Από το 1927, ο Γ. Αθανασιάδης – Νόβας τόνιζε τον πολιτικά και κοινωνικά αποσταθεροποιητικό ρόλο που δυνητικά μπορούσαν να διαδραματίσουν οι συγκεκριμένοι απόφοιτοι. Συνιστά δε στον τότε υπουργό «να λάβη η εκπαίδευσις πρακτικών και επαγγελματικών χαρακτήρα, περιοριζομένου του αριθμού των Γυμνασίων, τα οποία δημιουργούν υπαλληλικόν παρασιτισμόν σήμερον και πνευματικόν προλεταριάτον αύριον».²⁴ Δύο χρόνια αργότερα ο Γ. Καλούδης παρατηρεί σε κοινοβουλευτικό διάλογο με τον Υπουργό Παδείας (Κ. Γόντικα):

κατά του πληθωρισμού πρέπει βεβαίως να ανταπεξέλθωμεν, ουχί όμως διά βιαίων μέσων, αλλά παρεμβάλλοντες ανυπέβλητα εμπόδια εις τους μαθητάς εκείνους, οι οποίοι δεν είναι από της φύσεως προωρισμένοι ν' αποτελέσουν διδακτικόν προσωπικόν. Τούτο δε θα γίνη αν μείνουν κλεισταί αι θύραι εις υπεραρίθμους, εάν υπάρχη αυστηρότης εις το Πανεπιστήμιον και κατά τας εισιτηρίους και κατά τας πτυχιακάς εξετάσεις. Η Μέση Εκπαίδευσις πρέπει να είναι αυστηρά των μελλόντων να φοιτήσωσιν εις αυτήν. Αυτή η αυστηρότης των εξετάσεων έδωκεν ήδη λαμπρά αποτελέσματα, διότι κατά το περυσινόν έτος έλαβον απολυτήριον Γυμνασίου 822 επί έλαττον του προηγούμενου έτους. Εις το Πανεπιστήμιον κατήλθεν εφέτος ο αριθμός των φοιτητών εις το ήμισυ περίπου».²⁵

Στα ίδια πλαίσια θα πρέπει να αξιολογηθεί και η μείωση των τελειόφοιτων της μέσης εκπαίδευσης. Από 1.600 περίπου, στις περιόδους 1924-1925 και 1928-1930 ή ακόμη και 2.169 κατά την περίοδο 1926-1927, μειώνονται δραστικότητα στους 824 για το ακαδημαϊκό έτος 1929-1930 και σε 856 αντίστοιχα κατά το επόμενο ακαδημαϊκό έτος.²⁶ Μάλιστα η κυβέρνηση της τετραετίας 1928-32, προκειμένου να ελέγξει αποφασιστικά τον πληθωρισμό των αποφοίτων γυμνασίου, προγραμμάτισε τη λήψη ενός διοικητικού μέτρου. Υιοθέτησε την κατάργηση πολλών σχολείων της μέσης βαθμίδας, ένα μέτρο «που απαιτούσε πολιτική τόλμη».²⁷ Συγκεκριμένα, η

²² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 4η Συνεδρίαση, Α' Συζήτησις επί της αρχής και των άρθρων του σχεδίου νόμου «περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων Μέσης Εκπαιδύσεως», 4-9 Ιουλίου 1929, 73 (Ομιλία Γ. Καλούδη), 77 [Ομιλία Α. Παπαναστασίου].

²³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 62η Συνεδρίαση, 4 Δεκεμβρίου 1928, 701 [Ομιλία Γ. Κοκκινάδη].

²⁴ *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Β' Συνόδου της Α' Κοινοβουλευτικής περιόδου: Τόμος Β'*, 13^η Συνεδρίαση, 5 Δεκεμβρίου 1927, 191.

²⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 4η Συνεδρίαση, Α' Συζήτησις επί της αρχής και των άρθρων του σχεδίου νόμου «περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων Μέσης Εκπαιδύσεως», 4-9 Ιουλίου 1929, 73 [Ομιλία Γ. Καλούδη].

²⁶ *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος*, (Αθήνα 1931), σελ. 371.

²⁷ Α. Δημαράς, 'Αστικός φιλελευθερισμός και εκπαιδευτικά προγράμματα', στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, (Ηράκλειο, 1988), σ. 26.

κυβέρνηση Βενιζέλου για να εξαναγκάσει τους νέους να στραφούν προς την γη, κατάργησε 156 ελληνικά σχολεία, 104 ημιγυμνάσια, και 35 περίπου γυμνάσια. «Χάρις» μάλιστα – όπως γράφει η αποτίμηση του έργου της Βενιζελικής τετραετίας – στα ληφθέντα μέτρα και «εις την γενομένην δια στόματος αυτού του Προέδρου της Κυβερνήσεως προς τους υπαίθρους ιδίως πληθυσμούς προπαγάνδα, οι μαθηταί της μέσης παιδείας, ήτοι των γυμνασίων, των ημιγυμνασίων, των ελληνικών σχολείων και των ανωτέρων παρθεναγωγείων, ηλαττώθησαν εντός της Βενιζελικής τετραετίας κατά 41%, δηλαδή ενώ εις τα 1928 οι μαθηταί των σχολείων τούτων ήσαν 96.214, εφέτος (1932) κατήλθον εις 57.225».²⁸

Εξίσου δραστικό μέτρο με την κατάργηση των ελληνικών σχολείων ήταν και ο προσανατολισμός των παιδιών στην παραγωγή μέσω της εξειδικευμένης αγροτικής και τεχνικής εκπαίδευσης. Ήδη από τη δεκαετία του 1910 οι Βενιζελικές κυβερνήσεις και τα νομοσχέδια Απόστολου Γ. Αλεξανδρή έχουν καταστήσει σαφείς τις πρόθεσεις τους να δοθεί έμφαση στη «λαϊκή εκπαίδευση και την τεχνικοεπαγγελματική της διάσταση, καθώς ήδη στον ιδιωτικό τομέα είχαν εκδηλωθεί τέτοιες τάσεις με την ίδρυση και λειτουργία σχολών αυτού του χαρακτήρα».²⁹ Όπως επισημαίνει η Άννα Φραγκουδάκη η μεταρρύθμιση του 1929 θέτει τις βάσεις του αστικού σχολείου, ενώ «η κύρια αλλαγή που θεσμοθετεί είναι τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία και τα πρακτικά λύκεια. Ο νέος δηλαδή προγραμματισμός του κράτους είναι η τάση προς την ενσωμάτωση του εκπαιδευτικού συστήματος στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της εποχής».³⁰ Στο κοινοβούλιο κριτική ασκήθηκε στα ειδικά σχολεία τα οποία πρόσφεραν την ανάλογη κατάρτιση, αλλά στερούσαν τους μαθητές τους από τη δυνατότητα να αλλάξουν κύκλο σπουδών και να συνεχίσουν στο γυμνάσιο. Ωστόσο, αυτό αποτελούσε συνειδητή επιλογή των κυβερνήσεων της εποχής, καθώς και αυτής του Ελευθέριου Βενιζέλου ο οποίος διακήρυξε στο κοινοβούλιο την πρόθεση της κυβέρνησής του να καταργήσει σταδιακά τα 300 σχεδόν ελληνικά γυμνάσια. Όπως παρατηρούσε «Πηγαίνουμε με ιδέαν σιγά-σιγά να καταργήσωμεν», ενώ ο Υπουργός Παιδείας Κωνσταντίνος Γόντικας συμπλήρωνε ότι: «Η βάση είναι, ότι πρέπει να

²⁸ Π. Πετρίδης (επιμ.), *Το Έργο της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι πραγματοποιήσε*, (Αθήνα, 1998), σ. 298.

²⁹ Δ. Αντωνίου, 'Απόστολος Γ. Αλεξανδρή: Ο πρώτος υπουργός Παιδείας των κυβερνήσεων Ελευθέριου Βενιζέλου', στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών "Ελευθέριος Βενιζέλος"- Χανιά, Πρακτικά Συνεδρίου: *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου* (Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου, 2004 (Αθήνα, 2007), σ. 121

³⁰ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι: Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, (Αθήνα, 1992), σ. 64.

αντικατασταθώσι δια πρακτικών σχολών».³¹ Μάλιστα ο Υπουργός Παιδείας προσδιόρισε τον ετήσιο αριθμό ίδρυσής τους σε 40-50, όσο και αν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου αντέτασσε ότι αυτό είναι ανέφικτο, ενώ και από τα 10 μέχρι τότε υπάρχοντα γεωργικά σχολεία μόνο 3 λειτουργούσαν ελλείψει προσωπικού και άλλων εκπαιδευτικών υποδομών. Στην παρέμβασή του μάλιστα τόνιζε: «Λοιπόν μη μου λέτε ότι θα κάμετε 40 επαγγελματικά σχολεία [...]. Εάν πράγματι θέλωμεν 300 Ελληνικά σχολεία να μη λειτουργούν ως σχολεία κλασικής μέσης εκπαίδευσεως, να μη αυξήσωμεν την μονομερείαν της κατευθύνσεως της εκπαίδευσεως την οποίαν έχωμεν».³²

Ενδεικτικός επίσης, είναι ο μεγάλος αριθμός σχολείων τα οποία ιδρύθηκαν για να προσφέρουν επαγγελματική εκπαίδευση. Συγκεκριμένα πριν το 1920 υπήρχε μόνο ένα αγροτικό σχολείο στην Ελλάδα, ενώ στα 1929 ο αριθμός των αγροτικών σχολείων έφτασε τα 17 με 576 μαθητές. Επίσης καταγράφονται 27 δημόσια εμπορικά σχολεία με 3.094 μαθητές, 32 ιδιωτικά εμπορικά σχολεία με 2.887 μαθητές και 34 τεχνικά σχολεία με 3,266 φοιτητές.³³ Μελετητές, οι οποίοι έχουν με συνέπεια ποσοτικοποιήσει τα θεματικά πεδία των ομιλητών στο ελληνικό κοινοβούλιο, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η δημοτική εκπαίδευση εμφανίζεται να έχει έναν ταξικό προσανατολισμό. «Και τούτο καθώς υποστηρίζεται ότι μέσω αυτής επιδιώκεται η εκπαίδευση των παιδιών των αγροτών και η προετοιμασία τους για το γεωργικό επάγγελμα».³⁴ Θα πρέπει φυσικά να υπογραμμισθεί ότι γίνονταν δεκτοί στα πρακτικά λύκεια «κατόπιν εισιτηρίων εξετάσεων μαθηταί κεκτημένοι απολυτήριον έκτης τάξεως δημοσίου ή ιδιωτικού δημοτικού σχολείου».³⁵

Πέρα όμως από την μείωση των φοιτούντων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενδεικτική της βούλησης των κυβερνώντων να μειώσουν το ποσοστό των «θεσιθήρων» ήταν και η κρατική μέριμνα για να μειωθούν και οι πτυχιούχοι πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Στο υποκεφάλαιο δεκατέσσερα του απολογισμού της

³¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 4η Συνεδρίαση, Α' Συζήτησις επί της αρχής και των άρθρων του σχεδίου νόμου «περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων Μέσης Εκπαίδευσεως», 4-9 Ιουλίου 1929, σ. 77.

³² Οπ.π., σ. 78.

³³ *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, (Αθήνα, 1931), σ. 346.

³⁴ Σ. Μπουζάκης, Γ. Κουστουράκης, Ε. Μπερδούση (επιμ.), *Εκπαιδευτική πολιτική και συγκριτική επιχειρηματολογία στο παράδειγμα των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων της γενικής και τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα: Μεταρρυθμιστικά επεισόδια, 1915, 1929, 1959, 1964, 1976/77, 1985 και 1997/98* (Αθήνα, 2001), σ. 115.

³⁵ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας 1895-1967*, τόμος Β', Άρθρον 9 του Νόμου 4373 της 13 Αυγούστου 1929 «περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσεως», (Αθήνα, 1990), σ. 169.

για την παιδεία - με τίτλο «*Η Αναδιοργάνωση των Πανεπιστημίων. Περιορισμός των Επιστημόνων*» - η ίδια η κυβέρνηση αναφέρει ότι

η χώρα μας υποφέρει από υπερπληθυσμόν επιστημόνων. Όχι μόνον τα Γυμνάσια, αλλά και το Πανεπιστήμιον, ή δια την ακρίβειαν τα Πανεπιστήμιά μας, εδημιούργουν κατ' έτος, εις χιλιάδας, τους «εγγραμμάτους» και τους επιστήμονας, οι οποίοι ήσαν καταδικασμένοι ή να μένουν άνεργοι ή να κερδίζουν ελάχιστα. Προς θεραπείαν του κακού τούτου η Κυβέρνησις έθεσεν ως σύνθημα της πολιτικής της τον περιορισμόν του ποσού και την βελτίωσιν της ποιότητας.³⁶

Για την επίτευξη ενός δραστικού περιορισμού των ανέργων πτυχιούχων αναφέρει ότι καθιέρωσε εισιτήριες εξετάσεις, για τις οποίες «ελήφθη πρόνοια όπως γίνουν αυστηρότεροι και δικαιότεροι. Προς συμπλήρωσιν του μέτρου αυτού απεφασίσθη και ο εκ των προτέρων καθορισμός περιωρισμένου αριθμού εισαγομένων φοιτητών κατ' έτος εις εκάστην Σχολήν».³⁷

Και πάλι σύμφωνα με τις στατιστικές και παρά μάλιστα την ίδρυση και δεύτερου πανεπιστημίου στην Θεσσαλονίκη στα 1926, ο αριθμός των αποφοίτων ανώτατης εκπαίδευσης μειώθηκε από 1.302 κατά την περίοδο 1922-23 στους 1.275 κατά το χρονικό διάστημα 1930-31.³⁸ Σημειώνεται ακόμη και μείωση των τελειόφοιτων από 1.600 κατά την διάρκεια της ακαδημαϊκής περιόδου 1924-1925 - και 2.169 κατά την περίοδο 1926-1927 - στους 824 για το ακαδημαϊκό έτος 1929-1930 και σχεδόν στα ίδια επίπεδα (856) κατά το επόμενο έτος.³⁹

Συμπερασματικά, η περίοδος στην οποία εστίασε η συγκεκριμένη μελέτη υιοθετεί την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης στην εκπαίδευση με ένα διττό στόχο: αφενός, έθετε ως προτεραιότητα την ένταξη των προσφύγων ακόμη και αυτής των ξενόγλωσσων γηγενών πολιτών του, λαμβάνοντας ιδιαίτερα κοινωνικά μέτρα για τους πρώτους. Με αυτό τον τρόπο επιχειρούσε να δημιουργήσει προϋποθέσεις ένταξης και συνοχής στον εθνικό κορμό του. Αφετέρου, ταυτίζοντας την έννοια της παιδείας με την εκπαίδευση, λειτουργούσε σε ένα πλαίσιο αποδοτικότητας μέσα στην αγορά εργασίας, και όχι διασφάλισης όσο το δυνατόν περισσότερων δυνατοτήτων για την αξιοποίηση όλου του ανθρώπινου κεφαλαίου. Έτσι, ανέστειλε την δημιουργία ευκολότερων ή τουλάχιστον ίσων προσβάσεων στις ανώτερες σχολικές βαθμίδες για

³⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 4η Συνεδρίαση, Α' Συζήτησις επί της αρχής και των άρθρων του σχεδίου νόμου «περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως», 4-9 Ιουλίου 1929, σ. 303.

³⁷ Οπ.π., σ. 304.

³⁸ *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, (Αθήνα, 1931), σ. 372.

³⁹ Οπ.π., σ. 371.

όλους τους πολίτες και ιδιαίτερα σε όσους στερούνταν οικογενειακών ή οικονομικών προϋποθέσεων για να σπουδάσουν. Μάλιστα, ο ακραίος φορμαλισμός στο γλωσσικό μέσο της σχολικής διδασκαλίας, ο κλασικής παιδείας προσανατολισμός του σχολικού προγράμματος στην υποχρεωτική και κυρίως στη μέση εκπαίδευση, σε συνδυασμό με την επέκταση των επαγγελματικής και αγροτικής κατάρτισης σχολείων καθώς και την κατάργηση πολλών σχολείων της μέσης εκπαίδευσης, όρθωναν ανυπέβλητα τείχη στην ελπίδα προόδου και άνοιγαν επιλεκτικά τις θύρες κοινωνικής κινητικότητας μέσω του σχολείου. Με τον τρόπο αυτό, η εκπαιδευτική πολιτική γίνονταν μια ασφαλιστική δικλείδα αναπαραγωγής των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, εφόσον αυτές λειτουργούσαν εκτός του εθνικού χώρου.

Καθιστούσε τους αποφοίτους της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης λειτουργικά εγγράμματους, ικανούς να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις ενός εργατικού δυναμικού στην βιομηχανικής ή την αγροτική παραγωγή, Με αυτό τον τρόπο το ελληνικό κράτος στην υπό εξέταση περίοδο, επιχείρησε να εντάξει τη μάζα των μαθητών ως ειδικευμένους εργάτες στην παραγωγή, αναπαράγοντας έτσι τις ήδη υπάρχουσες ανισότητες στο κοινωνικό και οικονομικό του χώρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, 67^η Συνεδρίαση, 27 Ιουνίου 1924, σ. 510.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής. Περίοδος Β' – Σύνοδος Έκτακτος, 1^η Συνεδρίαση, 1-2 Ιουλίου 1929, σ. 19-20.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, 4^η Συνεδρίαση, Α' Συζήτησις επί της αρχής και των άρθρων του σχεδίου νόμου «περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως», 4-9 Ιουλίου 1929, [Ομιλία Γ. Καλούδη], σ. 73.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, 4^η Συνεδρίαση, Α' Συζήτησις επί της αρχής και των άρθρων του σχεδίου νόμου «περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως», 4-9 Ιουλίου 1929, [Ομιλία Α. Παπαναστασίου], σ. 77.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, 62^η Συνεδρίαση, 4 Δεκεμβρίου 1928, 701 [Ομιλία Γ. Κοκκινάδη], σ. 701.

Επεξεργασία στοιχείων προϋπολογισμού του έτους 1928 που παρατίθενται στο League of Nations, *Financial situation of Greece, Fourth quarterly report of the Greek Ministry of Finance*, C.585.1928.II [A], 3 December 1928, σ. 46.

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Ι.Α.Υ.Ε.), Φάκελος Β/33, Αριθμός πρωτοκόλλου 31371, 29 Οκτωβρίου 1929, [Οδηγία του Υπουργείου Παιδείας υπογεγραμμένη από τον διευθυντή του αρμόδιου υπουργικού γραφείου (Ε. Κακούρος)], σ.1.

Ι.Α.Υ.Ε., (Αλληλογραφία του Ελληνικού Προξενείου στην Κωνσταντινούπολη με το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών), Φάκελος 61.5, Β/33, Αριθμός πρωτοκόλλου 11643, 15 Οκτωβρίου 1929, σ. 2

Προσφυγική Φωνή, αρ. 238 (Κυριακή 9 Μαΐου 1926), [Γράμμα του πρώην Υπουργού Παιδείας Γ. Χατζηκυριακού], σ. 1.
Πρακτικά Συνεδριάσεων της Β' Συνόδου της Α' Κοινοβουλευτικής περιόδου: Τόμος Β', 13^η Συνεδρίαση, 5 Δεκεμβρίου 1927, σ. 191.
 Σιφναίος, Κ., *Πανδέκται Νέων Νόμων και Διαταγμάτων* [5^{ος} τόμος, Έτος 1931, Νόμος 4397 της 16/24 Αυγούστου 1929, Εισηγητική έκθεση και νομοσχέδιο που υποβλήθηκε από τον Υπουργό Κ. Β. Γόντικα στο κοινοβούλιο στις 2 Απριλίου 1929, σ. 1889.
Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, (Αθήνα, 1931-1933).

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αντωνίου, Δ., 'Απόστολος Γ. Αλεξανδρής: Ο πρώτος υπουργός Παιδείας των κυβερνήσεων Ελευθερίου Βενιζέλου', στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών "Ελευθέριος Βενιζέλος"- Χανιά, Πρακτικά Συνεδρίου: *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου* (Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου, 2004 (Αθήνα, 2007),
 Δημαράς, Α., Υπουργείο Παιδείας, στο Κ. Σβολόπουλος, Κ.Β. Γόντικας, *1870-1937: Θεσμικές αλλαγές κατά τον Μεσοπόλεμο*, (Αθήνα, 2003), σ. 87
 Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας 1895-1967*, τόμος Β', Άρθρον 9 του Νόμου 4373 της 13 Αυγούστου 1929 «περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαιδευσεως», (Αθήνα, 1990).
 Δημαράς, Α., 'Αστικός φιλελευθερισμός και εκπαιδευτικά προγράμματα', στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, (Ηράκλειο, 1988).
 Θεοδωρίδης, Χρ., *Πρόσφυγες Φοιτηταί και Σπουδασταί μετά την Μικρασιατική Καταστροφή*, (Αθήνα 1974), σ. 23-25.
 Κρητικός, Γ., 'Ένταξη και σταθερότητα στον ελληνικό χώρο μέσω της εκπαίδευσης (1922-1932)', στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών "Ελευθέριος Βενιζέλος"- Χανιά, Πρακτικά Συνεδρίου: *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου* (Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου, 2004 (Αθήνα, 2007), σ. 353-374.
 Κρητικός, Γ., *Έθνος και Χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της Ευρώπης* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008).
 Λέφας, Χρ., *Ιστορία της εκπαίδευσεως*, ΟΕΣΒ, (Αθήνα, 1942), σ. 496-497, στο Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι: Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, (Αθήνα 1992).
 Μπουζάκης, Σ., Κουστουράκης, Γ., Μπερδούση Ε. (επιμ.), *Εκπαιδευτική πολιτική και συγκριτική επιχειρηματολογία στο παράδειγμα των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων της γενικής και τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα: Μεταρρυθμιστικά επεισόδια, 1915, 1929, 1959, 1964, 1976/77, 1985 και 1997/98* (Αθήνα, 2001), σ. 115.
 Πετρίδης, Π. (επιμ.), *Το Έργο της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, (Αθήνα, 1998).
 Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή – Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, (Αθήνα, 1987).
 Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι: Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, (Αθήνα 1992).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Dritsas, M., "Swedish Capital in Greece and Entrepreneurial Strategies in Greece during the Interwar Period", in *Scandinavian Economic History Review*, vol. XLIV, No. 1, 1996, 3-22.
 Kritikos, G., 'The proliferation of agricultural schools: a practical education in Greece (1922-1932)' υπό έκδοση στο *Agricultural History*, Summer 2007, Vol. 81, No. 3,
 Kritikos, G., 'Primary teaching in a non-standard language as a tool of social and national integration: the case of Greek vernacular (1923 -1929)' στο Alexandra Georgakopoulou and Michael Silk (eds.), *Standard Languages and Language Standards; Greek Past and Present*, (London: Ashgate Publisher, 2009).
 Kritikos, G., 'The nationalism of Greek language: the two faces of Janus in the early twentieth century' στο *Balkan Studies*, summer 2008.
 Mears, E.G., *Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation, 1908-1923* (New York, 1924), σ. 84.

